

ШКІЛЬНИЦТВО ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ІНКОРПОРАЦІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ САМОДЕРЖАВСТВА НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті зроблена спроба охарактеризувати особливості в розвитку освітньої сфери Подільської губернії наприкінці ХVІІІ – першої половини ХІХ століття, коли Поділля разом з усім Правобережжям внаслідок другого поділу Речі Посполитої було анексоване Російською імперією. За його рахунок метрополія поповнилася багатою і найбільш людною територією. Приєднавши край, царське самодержавство відразу ж приступило до кардинальної переорієнтації його життя в руслі загальноімперських потреб та інтересів в усіх сферах суспільного життя.

Аналізується діяльність царизму що до змін адміністративно-територіального устрою краю за російськими взірцями без будь-якого врахування інтересів і потреб корінних мешканців. Соціальні конфлікти і незадоволення, особливо серед впливової магнатської верхівки, головним чином знімалися шляхом насадження тотального контролю над суспільним життям.

Констатується що встановивши повний контроль на новій ділянці кордону, уряд повністю ізолював місцеве населення від європейського світу та його впливу. Всі контакти відтепер стали відбуватися з дозволу та під контролем органів влади.

Ключові слова: знання, заклади освіти, парафіяльне шкільництво, етнічне урізноманітнення, Поділля.

До недавнього часу в історичній літературі існувала думка про те, що з приєднанням до Росії всі сфери суспільного життя Поділля та всієї Правобережної України набули більш динамічного розвитку. Іншими словами, російський чинник відіграв у поступі краю виключно прогресивне значення. Проте найновіші дослідження та об'єктивний аналіз архівних і опублікованих документів значною мірою спростовують ці твердження. Здійснюючи новий соціально-економічний курс, царизм певною мірою стимулював господарський розвиток краю, але настільки, щоб це не перешкоджало розвитку промисловості корінних земель Росії. Що ж до освіти у так званих «польських провінціях», то, за оцінкою Н. Дейвіса, царський уряд був надто байдужим. На практиці такий курс носив головним чином обмежуючий вплив. Хоча польські школи, засновані перед поділами, функціонували й далі. Можливо, на це вплинуло те, що тієї пори польська освіта йшла далеко попереду освіти в центральній Росії. Адже колоніальний характер економіки у поєднанні з консервативним кріпацтвом

як обов'язковими елементами централізованої системи, подвійна залежність господарства від росіян і поляків спрямовувалися на обмеження подолян в суспільному житті Росії і максимальне забезпечення їх національного пригнічення.

Наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. самодержавство формувало і всіляко зміцнювало свою соціальну базу в населених пунктах Поділля. Для цього посилювало та розширювало економічні і правові повноваження російських і польських поміщиків, зберігаючи станова безправність українців, які складали найбільшу питому вагу в складі населення краю. Росіян передусім цікавили нові землі, влада і прибутки, а не доля корінних мешканців Подільського регіону. Формально своїм указом від 16 листопада 1797 р. Павло I оголосив, що його головною метою виступає те, щоб всі народи, які потрапили під скіпетр Росії, будучи членами одного тіла імперії, діти одного батька (царя), насолоджувалися рівними з ними правами і однаково були щасливими. Проте ні царизм, ні його місцеві органи влади не стали на захист єдинокровних братів і не виступили гарантами прав та свобод українців, не вжили жодних реальних заходів у цьому напрямку. Навпаки, царизм зосередив свої зусилля на закріпленні існуючих порядків, за яких корінні мешканці регіону залишалися пригнобленими. Численні укази та циркуляри імператорів, уряду і Синоду щодо приєднаних територій спрямовувалися на створення цілісного механізму національного поневолення українців.

З наукової літератури та документальних джерел переконаємося, що найскладнішою у реалізації імперського курсу інституційної русифікації Поділля для царизму виявилася інтеграція його соціальної сфери, зокрема шкільництва. Випробуваною зброєю у цьому виступала асиміляція українців. Головне її вістря передусім спрямовувалось на міста як основні анклавні російської державності. Центральна влада всіляко сприяла формуванню роз'єданого середовища міщан шляхом інтенсивного наповнення їх росіянами, поляками, євреями. Велику роль у цьому відіграла цілеспрямована асиміляція української шляхти спочатку в польське, а згодом у російське імперське суспільство, що позбавило корінних мешканців власної еліти. Особлива увага приділялася проникненню росіян у ремісничі гільдії. Відтак, крок за кроком наближалася далекосяжна мета щодо інтегрування українських купців і ремісників в етнічно змішаний міщанський клас.

Документальні джерела та історична література свідчать, що російські магнати та чиновники місцевої адміністрації шукали дружби і взаєморозуміння не в українців, які складали абсолютну більшість населення регіону, і яких нібито захищали, навіть не в православного духовенства, а у місцевих кріпосників, переважно польського походження. Більшу повагу вони виявляли не православному кліру, а римо-католицьким ксьондзам. За висловом І. Скворцова, дивились на православних священників як на осіб, нижчих за себе: щось середнє між кріпаками та вільною челяддю [12, с.1032]. Та найчастіше вони ігнорували інтереси та потреби

українців. Все це свідчило, що росіяни об'єктивно були неспроможними і, що не менш важливо, суб'єктивно не готовими і не здатними будувати життя та взаємні стосунки з українцями на засадах рівноправності, дружби і підтримки.

Ці та інші факти переконливо свідчать, що самодержавство з самого початку включило феодально-залежне українське населення до стану експлуатованих. Олександр I, що увійшов в історію як ліберальний імператор, зробив чи не найбільше для поневолення українських селян, остаточно закріпивши їх своїми указами від 1800, 1804, 1808 та 1823 рр. У результаті селяни стали абсолютно безправними і в юридичному відношенні й мало чим відрізнялися від холопів. Особливо самодержець відзначився в останні роки свого правління, для якого характерним було посилення реакції та консерватизму. Законом «Про відправку кріпосних людей за погані вчинки до Сибіру на поселення» самодержець не тільки не обмежив кріпосницьких прагнень поміщиків, а навіть вперше за роки свого правління ще більше розширив їх право. Дослідники розцінили це як апогей кріпосництва [7, с.171].

В свою чергу, з включенням Поділля до Росії магнати і шляхта, головним чином польського походження, склали повноправну частину мешканців краю і виступили головною опорою самодержавства на місцях. Українці знову опинилися в ролі іграшки в руках незбагнених фатальних сил, що наче змовилися проти них. Роль держави, як і раніше, проявлялася не в захисті нових підданих, а у збереженні і посиленні кріпосництва, нещадній експлуатації, а її політична надбудова незмінно служила оплотом і виразником інтересів поміщиків, всього дворянського класу, що мешкали на Поділлі. Наступ Російської імперії набирала сили, опираючись на польських та іноетнічних магнатів і шляхти. Українському Поділлі, як і всьому Правобережжю та зовсім недавній православної реальності взагалі було відмовлено в праві на існування.

Ставлення росіян і поляків до українців було у своїй основі дуже схожим. По-перше, одні і другі не визнавали Поділля етнічною українською територією, а подолян – органічною і невід'ємною частиною українського народу. По-друге, російський царизм і його державні органи на місцях, з одного боку, та польські магнати і шляхта – з іншого, нещадно експлуатували українське населення. По-третє, кожна сторона прагнула по-своєму інкорпорувати регіон, формуючи для цього необхідні умови та реалізуючи конкретні засоби його поглиблення. По-четверте, для втілення своїх задумів вони розробляли і перетворювали власну нормативно-правову базу та ідеологічне забезпечення. Внаслідок цього культурна боротьба російського та польського впливів, хоч і продовжувалась далі, але, як пише П. Вікул, вже з відчутною перевагою «впливу законного, рідного, російсько-православного» [2, с.9]. Водночас відбиралась мова, руйнувалась освіта та церква.

Цілком закономірно, що об'єктивна необхідність у знаннях, передусім для залучення освічених людей до державних установ,

а згодом і до застосування в сільськогосподарському, особливо фабрично-заводському виробництві та ремеслі, штовхала царизм на відкриття навчальних закладів. Проте російський режим допускав поширення знань лише при встановленні «духу покірності і свідомого послухання». Відкривалися школи вже за вимогами Статуту народних училищ від 1786 р.: в губернському Кам'янці-Подільському народне чотирикласне училище, яке наближалось за типом до середніх шкіл, і в одинадцяти повітових містах – малі народні двокласні училища. Водночас у краї продовжували розвиватися традиції навчання селян у сім'ях і домашня освіта дворян [4, с.15].

Інституційні зміни в освітній галузі краю відбулись у 1793-1803 рр. На перших порах вони проявились у майже повній руйнації шкільної мережі, яка переважно функціонувала при уніатських парафіях і ґрунтувалася на національних засадах, повній гегемонії польських магнатів і римо-католицької конфесії в шкільництві й зміщенні позицій польської освіти, а з початку XIX ст., особливо із 30-х рр. – у формуванні закладів при зростанні державного нагляду і контролю, русифікації та уніфікації. Це аж ніяк не узгоджується із твердженням дореволюційних, радянських і сучасних російських істориків про те, що із включенням до Росії на території губернії був покладений край національному і релігійному переслідуванню православних.

Більше того, в духовно-релігійній і освітньо-виховній сферах неухильно, крок за кроком утверджувалися православно-російські начала. Події і процеси в духовно-релігійному житті Поділля засвідчили, що з самого початку питання вірувань були взяті під контроль і регулювання виключно в інтересах Російської імперії. За цих обставин українське православне селянство перетворилося на об'єкт найжорстокішого як соціального, так і національно-релігійного гноблення з боку царизму, російських і польських магнатів.

Органи російської влади від початку створення на території регіону цілеспрямовано насаджували імперську тоталітарну парадигму ідеологічної, культурної, мовної та православно-конфесійної уніфікації, яка вела до систематичного і планомірного духовно-виснаження корінного населення Поділля, як і всіх українців Правобережжя. Російське Православ'я, за словами В. Шевчука, мало б виконувати духовні підґрунтя для зміцнення позицій царського самодержавства в регіоні. Православні храми і приходи та церковнопарафіяльні школи стали найголовнішими осередками боротьби самодержавства за душі подолян та їх зросійщення.

Одночасно із реалізацією курсу на ліквідацію духовно-культурної та освітньої своєрідності подолян руйнуванню були піддані українська освіта та віра як такі, що виступали органічним і невід'ємним засобом збереження розвитку і передачі з покоління в покоління культурно-духовних цінностей, консолідації українців у єдиний народ, єдину українську націю. Якщо до 1793 р. Правобережна Україна, у тому числі Поділля були вкриті

розгалуженою мережею навчальних закладів, то вже на початку перебування в умовах Російської імперії шкільництво майже повністю зникло. Його зникнення професор В. Біднов пов'язав зі зростанням кріпосництва: «з початком XIX ст. традиційні школи наші зникають. Зріст кріпацтва спричиняється до знищення сільських шкіл» [1, с.63].

Проте проаналізовані нами документи і матеріали засвідчили, що перенесення й посилення кріпосницьких відносин було важливою, але не єдиною причиною майже повсюдного зникнення українських шкіл. З'ясовуючи обставини переходу уніатів у Православ'я і надзвичайну зацікавленість у цьому російської цивільної та церковної влади, ми прийшли до висновку про те, що перехід уніатів в православних парафій не був формальним актом повернення раніше існуючої церкви. Він ознаменував заміну українського Православ'я російським та формування в краї якісно нового суспільного простору, для якого виявилася чужою розгалужена мережа навчальних закладів уніатських і православних парафій. Так у горнилі релігійної політики царизму відбулося переплавлення подільських уніатів на православних й одночасно зникли майже всі школи. Адже коли об'єдналися держава і церква, то їх наступу не могла протистояти розгромлена уніатська конфесія.

Для утвердження свого режиму та тіснішого з'єднання краю в державному організмі Російської імперії царизм зробив ставку на духовно-релігійну сферу і Православну церкву. Це закономірно зумовило не тільки суттєві перетворення в релігійному житті, а й у шкільництві Поділля [8, с.41-68]. Такий підхід був цілком закономірний, адже самодержавство розглядало православну віру і Православну церкву в якості провідного напрямку інкорпораційної політики, нічим не замінимим засобом соціальної та моральної дисципліни, упорядкування поведінки, намірів, бажань і думок нових підданих, всіляко стимулювало їх до переходу в Православ'я й запопадливо позбавляло повернутих у православ'я корінних мешканців їх української сутності. З тих пір, з одного боку, відбувалося поступове сходження Православної церкви з національного ґрунту українців, з іншого – мобілізація зусиль і духовно-морального потенціалу подолян як противаги російсько-польському наступу задля захисту та розвитку всього українського [14, с.21].

У процесі зміни конфесії обране парафіянами духовенство замінили призначені священники з російських губерній, які не мали досвіду навчальної діяльності, або зрусифіковане із Лівобережної України, де парафіяльне шкільництво не встигло пустити глибокого коріння. Тому в зникненні шкіл, на наше переконання, не менший, а, можливо, більший вплив справили церковний фактор, кардинальні зміни в конфесійній ієрархії. До того ж, у першій половині XIX ст. російський уряд неодноразово своїми рішеннями забороняв поміщикам давати підданам селянам освіту.

Значною мірою це стосувалося й польських шкіл, які з перших років перебування краю в складі Російської імперії зазнава-

ли дедалі більшого тиску з боку російської влади. Проте в їх збереженні виявили зацікавлення магнати та шляхта. Не останню роль відіграло і те, що візитатором Віленського округу впродовж багатьох років був А. Чарторийський. Ось чому чисельність польських шкіл до 1830 р. поволи зростала. Після придушення Польського повстання 1831 р. основна їх частина була закрита, але й до того росіяни не виявляли до них особливої прихильності. Більше того, розглядали їх як такі, що закривали доступ російському впливу, оскільки освіта громадська і приватна перебувала в польських руках [9, с.458]. Іншими словами, у зникненні шкіл на Поділлі ключову роль відіграв російський чинник, зокрема релігійна політика самодержавства.

В середовищі селян побутувало розуміння про те, що освіта лише відриває їхніх дітей від хліборобської праці. Зруйнованої мережі навчальних закладів у Подільській губернії не вдалося відновити за російськими вимогами навіть до середини XIX ст. А збільшення загальної кількості шкіл не забезпечувало потреб населення в освіті. Тому навчання, виховання та підготовка до життя і трудової діяльності дітей подільських селян було зосереджене в їх родинях, які мали багатотисячну історію [6, с.166].

Тут особливо підкреслимо, що В. Біднов свого часу зазначив, що на території України, яка перебувала в складі Речі Посполитої у XVIII ст., діяла розгалужена мережа навчальних закладів. Йдеться про сукупність багатьох навчальних закладів, які склали цілу систему. Це при тому, що в багатомільйонній Російській імперії напередодні приєднання Правобережної України, в тому числі Поділля, налічувалося всього 550 закладів освіти, в яких навчалася близько 6070 осіб. І це тоді, коли у XVII ст. в Україні було приблизно 60% письменних людей.

Найбільший знавець української освітньої сфери С. Сірополко вказував на функціонування у регіоні численних: а) братських; б) шестикласних василіанських шкіл із досить значною кількістю учнів, як це було в Барській і Шаргородській; в) єзуїтських; г) Вінницької окружної шестикласної із семирічним курсом навчання; д) Барської василіанської, Кам'янецької та Шаргородської (василіанської) підокружних трикласних із дворічним курсом навчання та двох типів парафіяльних римо-католицьких, уніатських і православних шкіл; ж) вищих у містах і містечках, як наприклад, у Браїлові та Немирові, й з) нижчих у селах із дванадцятирічним курсом навчання, але обов'язково: 4-5 років, які давали освіту народним масам відповідно до звання, занять і ремесла. Крім того, більш заможні люди нерідко брали до себе на навчання своїх дітей домашніх учителів, а найзападовіші піддали своїх синів на навчання за кордон. Звісно, що всі вони піддавалися польській мові і польським впливам. З приєднанням до Росії освітня справа краю розділила долю Лівобережної України [13, с.106], яку В. Біднов справедливо назвав недолею, тобто тяжкою, нещасливою долею, яка завершилася майже повним знищенням шкільництва. Залишені школи опинилися у край жалюгідному

становищі і перейшли у підпорядкування Віленського навчального округу та під управління новостворених установ громадського піклування [3, с.208].

В другому періоді, який хронологічно припадав на 1803-1831 рр., збережене подільське шкільництво розвивалося, з одного боку, в межах управління Віленського університету та попечителя Віленського навчального округу А. Чарторійського і його головного помічника Т. Чацького, котрі розглядали розширення мережі навчальних закладів і доступу дітей до освіти передусім як засіб ополячення краю і утвердження в ньому польської народності [10, с.8]; з другого – зростаючого підпорядкування створеному Міністерству народної освіти. Ось чому провідною тенденцією розвитку освіти в краї аж до початку 30-х рр. XIX ст. була її полонізація, як за показниками збільшення чисельності шкіл і переважаючої кількості учнів польського походження, так і за польською мовою навчання. На третьому етапі (1831 – початок 50-х рр.) освіта в Подільській губернії відзначалася масовим закриттям польських шкіл, забороною польської мови в навчальних закладах, початком створення середніх і початкових російських шкіл із російською мовою навчання, та кількома змінами в управлінні освітньою мережею.

Варто підкреслити, що цю норму уряд неодноразово підтверджував. Наприклад, у рескрипті від 19 серпня 1827 р. особливо наголошувалося, що кріпосні селяни, частка яких у складі населення Подільської губернії перевищувала 80%, не повинні допускатися в гімназії та університети [5, с.18]. Це означало, що царизм не лише не розширював доступ подолян до освіти, а, навпаки, його обмежував і консервував. В свою чергу, шкільний статут 1828 р. регламентував соціальний склад учнів загальноосвітніх закладів, вводив суворий нагляд за змістом навчальних програм. Діяльність численних секретних комітетів, які розробляли проекти реформування економіки і фінансів, станових відносин, кодифікація законів, спроби розв'язання селянського питання, носили паліативний характер. Всі ці заходи не могли згладити гостроту соціальних протиріч, але крок за кроком русифікували освітню сферу на Поділлі [11, № 21466].

Недоліком освітньої системи, що формувалась на Поділлі, була відсутність професійної та вищої ланок освіти, а також жіночих гімназій.

Все це засвідчувало, що освітянська політика царату була не зовсім послідовною і виваженою й несла в собі багато суперечностей. З самого початку для українських земель це була штучна і не зовсім зрозуміла система освіти. Тому вона не користувалась особливою повагою серед населення. Впровадження ж її в українських землях мало для царату особливе значення. Так він намагався виховувати подолян на підставах російської освіти, а значить і в проросійському дусі. Ось чому становище закладів освіти в цей період не можна було оцінити навіть задовільним.

Список використаних джерел та літератури:

1. Віднов В. Школа й освіта на Україні / В. Віднов // Українська культура : лекції / за ред. Дм. Антоновича ; упор. С.В. Ульяновська ; вст. ст. І.М. Дзюби ; перед. сл. М. Антоновича ; дод. С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. – К. : Либідь, 1993. – С.40-71.
2. Викул П. Прошедшее Подолии (По поповоду исполнения столетия воссоединения Подоли с Россией / П. Викул // Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1893. – С.1-11.
3. Вища педагогічна освіта і наука України : історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька обл. / ред. рада вид.: В.Г. Кремень (гол.) [та ін.] ; редкол. тому: О.М. Завальнюк (гол.) [та ін.] – К. : Знання України, 2010. – 447 с.
4. Гуркина Н.К. История образования в России (X – XX века) : учеб. пособие. / Н.К. Гуркина. – СПб. : СПбГУАП, 2001. – 64 с.
5. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Дмитро Дорошенко ; передмова І.О. Денисюка. – Львів : Світ, 1991. – 576 с.
6. Історія української культури : у 5-ти т. – Т.4. – Кн.1: Українська культура першої половини XIX століття. – К. : Наук. думка, 2008. – 1007 [1] с.; іл.
7. Історія України : навч.-метод. посіб. для семін. занять / В.М. Литвин, А.Г. Слюсаренко, В.Ф. Колесник та ін. ; за ред. В.М. Литвина. – К. : Знання-Прес, 2006. – 460 с.
8. Коваленко Л.А. Про приєднання Правобережної України до Росії / Л.А. Коваленко // Наук. записки Житомир. пед. ін-ту. – Житомир, 1950. – Т.1. – С.41-68.
9. К истории театра в Юго-Западному крае (Переписка каменец-подольских актеров с духовной католической властью по поводу воспрещения спектаклів на время великого поста и произнесенного на актеров и актрис церковного отлучения) // Киевская старина. – 1885. – № 7. – С.458-476.
10. Мукалов Н. Народная школа в Юго-западном крае (Историко-статистический очерк) / Н. Мукалов. – К. : Губерн. типография, 1892. – 60 с.
11. Об утверждении назначаемого на содержание Суффрагана в Луцкой Уніатской Епархии Абатства Жидичинского и о поступании Митрополиту Сестрэнцевичу в определении и посвящении кандидатов в Суфраганы и Архимандриты, на основании законов // ПСЗРИ. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – Т.28. – № 21466. – С.533.
12. О ревизии протоиереем Иоанном Скворцовым Подольской епархии в 1831 году // Подольские епархиальные ведомости. Прибавления. – 1890. – № 45. – С.1029-1032.
13. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
14. Філінюк А.Г. Духовно-релігійне життя Поділля на межі XVIII–XIX ст. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк, 2002. – С.21-33.

А. М. Боднар

Школьніцтво Подольської губернії в інкорпораційній політиці самодержав'я в кінці XVIII – першій половині XIX століття

В статті зроблена спроба охарактеризувати особливості розвитку освітньої сфери Подольської губернії в кінці XVIII – першій половині XIX століття, коли Подольє разом з усім Правобереж'ям внаслідок другого розділу Речі Посполитої

было аннексировано Российской империей. За его счет метрополия пополнилась богатой и наиболее людной территорией. Присоединив край, царское самодержавие сразу же приступило к кардинальной переориентации его жизнь в русле общеимперских потребностей и интересов во всех сферах общественной жизни.

Анализируется деятельность царизма к изменению административно-территориального устройства края за российскими образцами без какого-либо учета интересов и потребностей коренных жителей. Социальные конфликты и недовольства, особенно среди влиятельной магнатской верхушки, главным образом снимались путем насаждения тотального контроля над общественной жизнью.

Констатируется что установив полный контроль на новом участке границы, правительство полностью изолировал местное население от европейского мира и его влияния. Все контакты отныне стали совершаться с разрешения и под контролем органов власти.

Ключевые слова: знание, учреждения образования, приходское образование, этническое разнообразие, Подолье.

A. Bodnar

Shkolyarstvo of Podolia in the late XVIII – first half of XIX century in incorporating policy of the autocracy

In the article we attempt to characterize features of development of educational sphere of Podolia in the late XVIII – early XIX century, when the skirts together with the whole Bank as a result of the second partition of Poland was annexed to the Russian Empire. Expense, the metropolis has added to the rich and most populated areas. Annexing the region, the tsarist autocracy immediately began a radical reorientation of his life in line with the General needs and interests in all spheres of public life.

The activities of the tsarist regime to change the administrative-territorial structure of the territory for the Russian samples, without any regard to the interests and needs of indigenous people. Social conflict and discontent, especially among the influential magnate elite, mainly filmed by enforcing total control over social life.

It is stated that by setting full control on the new section of the border, the government is fully isolated the local population from the European world and its influence. All contacts are now made with the permission and under the control of the authorities.

Key words: knowledge, institutions of education, parish education, ethnic diversity, skirts.

Отримано: 20.09.2016